

Hoop zaaien in de Foodvalley

Het moedige gesprek voor een circulaire en economisch gezonde landbouw

Position Paper Ronde Tafel
22 mei 2019

Inleiding

In september 2018 publiceerde minister Schouten haar visie op de transitie naar een circulaire landbouw. In de Ronde Tafel op 22 mei 2019 onderzoeken we de vragen achter deze transitie, met een focus in het gebied van de Regio Foodvalley, het gebied tussen Nijkerk en Wageningen. We onderzoeken of en hoe een perspectief van hoop als katalysator kan dienen voor deze transitie.

Dit position paper beantwoordt in sectie 1 de vraag naar de huidige stand van de agrarische sector. In sectie 2 beschrijft ze de visienota over transitie naar een kringlooplandbouw van minister Schouten en richt ze zich op de vraag hoe deze transitie vorm te geven. In de derde sectie wordt een model van hoop besproken als een aanvullend perspectief op goed governance dat vanuit de

religieuze wijsheidstradities opkomt in tijden van transitie en onzekerheid. In sectie 3.1 wordt een operationalisatie van dit model beschreven. De laatste sectie richt op een beschrijving van het gebied van de Regio Foodvalley. Op deze wijze geeft deze paper een introductie op de thema's die besproken worden aan de Ronde Tafel.

Inhoud

1. De huidige stand van de agrarische sector	2	4. De Regio Foodvalley	8
2. Transitie naar een circulaire landbouw	4	4.1 Primaire agrofoodbedrijven	9
3. Een model van hoop	6	4.2 Secundaire agrofoodbedrijven	11

1. De huidige stand van de agrarische sector

Nooit meer honger, na de oorlogswinter van 1944 was dat voor de Nederlander Sicco Mansholt, minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening (1945 – 1958) en Eurocommissaris voor landbouw (1958-1972), een belangrijke drijfveer voor modernisering van de Nederlandse en Europese landbouw en daarmee voor het opschroeven van de landbouwproductie. Kleine familieboerderijen moesten plaatsmaken voor schaalvergroting en efficiënt gerunde bedrijven.

De modernisering ingezet door Mansholt heeft de Nederlandse agrarische sector, opgebouwd uit landbouw, tuinbouw en visserij, geen windeieren gelegd. Vandaag de dag is de agrarische sector een efficiënt ingerichte en belangrijke sector in Nederland. De toegevoegde waarde van deze sector bedroeg in 2016 circa 52 miljard euro. Daarmee draagt het totale agrocomplex voor 7,4% bij aan de totale nationale toegevoegde waarde. Het aandeel in het nationale totaal schommelt sinds 2010 rond de 7 à 7,5%. Als we kijken naar de omzet van de agrarische sector, dan wordt de omzet van de export van landbouwgoederen in 2018 geraamd op 90,3 miljard euro. Het kleine Nederland is hiermee de op één na grootste exporteur van landbouwgoederen van de wereld, na de Verenigde Staten. Landbouwgoederen zijn goed voor bijna een vijfde van de totale Nederlandse goederenexport (18,2 procent in 2018). De landbouwexport is voor 72,4 procent van Nederlandse makelij.¹

Tegelijkertijd is er in toenemende mate oog voor een drietal negatieve externaliteiten, dat wil zeggen onbedoelde negatieve effecten van de productie en consumptie, van de huidige vormgeving van de agrarische sector:

- 1. Druk op inkomens voor veel agrarisch ondernemers in termen van kleine, soms zelfs negatieve marges.** Hierdoor is de sector in economisch opzicht kwetsbaar. Dit blijkt uit de grote fluctuaties in de inkomens van boeren en tuinders en grote inkomensverschillen tussen en binnen de sectoren. Zo is het gemiddelde inkomen uit bedrijf voor de land- en tuinbouwbedrijven in 2018 geraamd op 42.000 euro per onbetaalde arbeidsjaareenheid, met andere woorden inkomen uit bedrijf. Dat is een daling van bijna 30.000 euro ten opzichte van 2017, dat historisch gezien een

¹ <http://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/545819>

topjaar was; het inkomen komt ook lager uit dan het meerjaarsgemiddelde (2013-2017) van 51.000 euro.

De daling doet zich voor in alle bedrijfstypen, alleen de boomkwekerijsector kan in 2018 rekenen op een inkomensstijging, dankzij een voortgezet herstel van de vraag naar en de prijs van boomkwekerijproducten. Door de droge en warme zomer van 2018 zullen de inkomensverschillen tussen individuele ondernemers voor 2018/2019 groter zijn dan normaal.²

2. Druk op de leefomgeving, wat ten koste gaat van biodiversiteit, het milieu, kwaliteit van drinkwater en de aantrekkelijkheid van het landschap.

Als het gaat om biodiversiteit dan heeft een monocultuur in de gangbare landbouw gezorgd dat de sector kwetsbaarder is voor ziekten en plagen. Als het gaat om de natuur dan stelt het Planbureau voor de Leefomgeving dat intensivering van de landbouw en verstedelijking heeft geleid tot vermindering van het oppervlak en de kwaliteit van natuur. Het areaal natuur is in de laatste decennia wel in beperkte mate toegenomen door omzetting van landbouw naar nieuwe natuur. De kwaliteit van de overgebleven natuur staat echter nog onder druk. De belangrijkste problemen voor natuur zijn vermessing, verzuring, verdroging en versnippering van leefgebied. Vermesting en verzuring betekenen dat er een teveel aan bijvoorbeeld stikstof, fosfaat, ammoniak en zwaveldioxide terecht komt in natuurgebieden.³ Het aandeel van de landbouw in de emissie van broeikasgassen in Nederland was in 2014 ongeveer 14%. Ruim de helft van die emissie is afkomstig uit de veehouderij. Het gaat dan hoofdzakelijk om methaan. Methaan wordt deels gevormd in de dieren ten gevolge van verteringsprocessen. Een ander deel ontstaat in de mestopslagen. Verder is bijna een kwart van de emissie afkomstig uit de gewasteelt. Het gaat met name om lachgas, dat ontstaat in de bodems van akkers en grasland als gevolg van het bemesten met stikstof. Tot slot is ruim een kwart afkomstig uit de glastuinbouw als gevolg van het aardgasverbruik voor het verwarmen van de kassen en het produceren van elektriciteit. Het gaat dan vooral om kooldioxide.

3. Druk op de sociale verhoudingen.

Door verstedelijking en de afname van de agrarische beroepsbevolking is er een ruime afstand ontstaan tussen boeren en burgers. De burgers weten weinig meer over de herkomst van hun voedsel. Een gevolg hiervan is dat boeren en tuinders zich niet altijd gewaardeerd voelen voor het voorzien in het dagelijks eten en drinken van mensen. 'De Staat van de Boer', het grootste nationale opinieonderzoek dat ooit onder agrariërs in Nederland is gehouden, laat zien dat meer dan 80% van de boeren meer milieuvriendelijkere methoden wil gebruiken. Tegelijkertijd maakt het onderzoek ook duidelijk dat de boeren niet alleen een diepe kloof ervaren tussen boeren en burgers, maar ook tussen boeren en supermarkten, en boeren en hun vertegenwoordigende organen.

Eén van de gevolgen van deze externe effecten is dat veel boeren geen toekomst meer zien voor hun bedrijf. Ze stoppen zelf met hun bedrijf of zijn niet in staat om een opvolger te vinden.

² <https://www.agrimatie.nl/SectorResultaat.aspx?themaID=2272&indicatorID=2046&subpu-bID=2232&sectorID=2243>

³ <https://www.pbl.nl/onderwerpen/natuur-landschap-en-biodiversiteit/inleiding-natuur-en-biodiversiteit>

2. Transitie naar een circulaire landbouw

Op 8 september 2018 presenteerde minister Carola Schouten haar visie Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden Nederland als koploper in kringlooplandbouw. De visie van Schouten waardeert de reeds genoemde resultaten van de sector. Het geeft aan dat deze resultaten behaald zijn door een goed governance in de sector die gekenmerkt wordt door kostenverlaging en productieverhoging.

De nota geeft aan dat de sector hierin ondersteund wordt door "...wetenschappelijk onderzoek van wereldklasse. De meeste professionals in deze keten hebben hun opleiding gehad op een van de specifieke middelbare of hogere beroepsopleidingen. Dankzij dit hechte onderwijs- en onderzoekstelsel kunnen nieuwe inzichten en technologieën snel toepassing vinden en behoudt Nederland steeds een kennis- en productievoorsprong"⁴

Tegelijkertijd geeft de visienota aan dat de drie reeds genoemde negatieve externe effecten aanleiding geven tot nadenken over een structurele verandering in de positie van de primaire sector in de samenleving. De visienota waardeert de vele initiatieven en samenwerkingsverbanden die deze verandering reeds in de praktijk brengen als het Deltaplan Biodiversiteitsherstel, het deltaplan agrarisch waterbeheer, verduurzaming van de visserij door het MSC-keurmerk, nieuwe vormen van pluimveehouderij, Boer Bewust, Stichting Veldleeuwerik en Beter Leven Keurmerk. Maar ook deze bewegingen zitten volgens Schouten – als het ware – gevangen in het huidige productiesysteem, dat niet toekomstbestendig is.

Om de toekomst van de voedselvoorziening veilig te stellen richt de nota zich op kringlooplandbouw.⁵ De transitie naar een kringlooplandbouw dient volgens de nota

⁴ Ministerie van Landbouw (2018). *Natuur en Voedselkwaliteit Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden Nederland als koploper in kringlooplandbouw*, p. 11.

⁵ Een dergelijk antwoord sluit aan bij diverse Sustainable Development Goals (SDGs), namelijk voor geen honger (SDG 2), verantwoorde consumptie en productie (SDG 12), klimaatactie

gebaseerd te zijn op de economische kracht van samenwerking tussen partijen in de agrosector en op steun en vertrouwen van maatschappelijke organisaties. Hierboven hebben we echter gezien dat deze samenwerking allesbehalve vanzelfsprekend is. Er worden immers diepe kloven ervaren tussen de diverse partijen. De vraag die dan opkomt is hoe de transitie zodanig in te richten dat partijen tot samenwerking komen? In haar notitie voor de Tweede Kamercommissie Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit laat de Wageningse hoogleraar bestuurskunde Katrien Termeer zien dat er de afgelopen decennia al meerdere initiatieven geweest voor transities in de landbouw, zoals de grootte (krimp) van de veestapel. "Deze begonnen allemaal met hoge ambities en veel energie om vervolgens ergens vast te lopen in blokkades en een stille dood te sterven. Een belangrijke oorzaak van deze blokkades is de aanwezigheid van taboes: vastgeroeste overtuigingen die niet zijn te veranderen en waarover niet echt gesproken kan worden. Het zijn meestal ook de onderwerpen waar politiek de grootste tegenstellingen zitten. Dat blokkeert ingrijpende veranderingen die voor de transitie noodzakelijk zijn. Deze blokkades zijn vaak geworteld in tegenstrijdige perspectieven op duurzame voedsel- en landbouwsystemen".⁶

Termeer stelt dat voor een echte transitie het noodzakelijk is dat deze taboes onder ogen gezien worden en bespreekbaar worden gemaakt maken. Dat kan volgens haar het beste gebeuren door het organiseren van een politieke en maatschappelijke dialoog.

Termeer stelt echter dat er bij beleidsmakers en politici, die met weerbarstige vraagstukken en transities aan de slag gaan, er twee veelvoorkomende reflexen zijn. De eerste reflex is dat ze het vraagstuk hanteren als ware het een klassiek vraagstuk dat geen fundamentele verandering van governance vergt. Het punt dat Termeer hier impliciet mee maakt is dat het beleid in het publieke domein niet neutraal is, maar berust op vooronderstellingen.⁷ De econoom Samuel Bowles laat zien dat er in klassieke gevallen van good governance gebruikt gemaakt wordt van de volgende vooronderstellingen over menselijk gedrag:

- 1) mensen handelen vanuit eigenbelang,
- 2) preferenties, in andere woorden dat wat mensen willen, is bekend, en
- 3) met objectieve kennis kunnen beleidsmakers en politici het beleid optimaliseren.⁸

De tweede reflex volgens Termeer is dat beleidsmakers en politici overdonderd raken door het complexe vraagstuk en de heftigheid die het oproept, en vervallen in cynisme of apathie. Termeer geeft aan dat beide reflexen niet bevorderlijk zijn voor het vertrouwen van burgers en bedrijven in de overheid. In het eerste geval creëert de overheid beloftes die niet zijn waar te maken en in het tweede geval gebeurt er ondanks de ervaren urgentie niets.

Het is mogelijk om vanuit de religieuze wijsheidstradities van Jodendom en Christendom een aanvullend model van good governance te identificeren in tijden van transitie en onzekerheid. In de context van vastgeroeste beelden, conflicterende posities, onzekerheid, angst en mogelijk daaruit voortkomende verlamming, wordt er in deze tradities een perspectief van 'hoop' gethematiseerd als een veel belovend concept om voorbij stagnatie te komen. Dit perspectief van hoop, zoals wordt aangegeven in de volgende sectie, is gebaseerd op aanvullende vooronderstellingen van menselijk gedrag, nml.:

- 1) een motivatie die zowel gericht is op het eigen belang als op het belang van de ander,
- 2) preferenties kunnen veranderen, en
- 3) direct betrokkenen kunnen door het aangaan van relaties met elkaar kennis ontwikkelen dat eerder niet bestond.

(SDG 13) en leven op het land (SDG 15).

6 Termeer, K. (2019). *Het bewerkstelligen van een transitie naar kringlooplandbouw*. Wageningen: Wageningen University & Research, p. 8.

7 Deze thematiek is behandeld tijdens de Ronde Tafel over de waarden onder het framework van de duurzame ontwikkelingsdoelen (sustainable development goals) op 4 juni 2018 aan de Vrije Universiteit.

8 Bowles, S. (2016). *The Moral Economy: Why Good Incentives Are No Substitute for Good Citizens*. New Haven, CT: Yale University Press, p. 2.

3. Een model van hoop

In de twintigste eeuw werden belangrijke bijdragen over hoop geleverd door personen als Ernst Bloch met zijn drie-delige handboek *The Principle of Hope* (1954, 1955 and 1959), Jürgen Moltmann's *Theology of Hope* (1964) en Erich Fromm's *The Revolution of Hope* (1968). Tegelijkertijd stelt Moltmann, in 2015, dat er theologische tradities ontwikkeld zijn op liefde en geloof, maar dat er geen traditie is "... shot through by hope". Ofschoon het concept hoop in de vorige eeuw veel wetenschappelijke aandacht gekregen heeft, is het potentieel van hoop om bij te dragen aan uitdagingen in de 21e eeuw opmerkelijk genoeg nauwelijks onderzocht. De Britse geleerde en cultuur criticus Terry Eagleton merkt op dat hoop "... has been a curiously neglected notion in an age which, in Raymond Williams's words, confronts us with 'the felt loss of a future'".¹⁰

Om de stap te kunnen maken van een abstract concept van hoop naar hoop als catalysator in tijden van transitie, maken we gebruik van een specifieke invulling van hoop zoals uiteengezet door Jonathan Sacks, een vooraanstaande Britse intellectueel en voormalig Opperrabbijn van Groot-Brittannië (1991-2013). Sacks verschaft een nuchtere kijk op hoop en maakt hiervoor op innovatieve wijze gebruik van de bronnen uit de Joodse traditie, in het bijzonder het Exodus-verhaal. Hij beschouwt hoop als een narratief van individuele en sociale transitie. Hoop ontstaat daar waar mensen, met soms conflicterende posities, samen verantwoordelijkheid willen gaan dragen voor een gedeelde toekomst. In een leerproces van kleine stapjes kunnen direct betrokkenen leren om vastgeroeste of diepliggende beelden waarbij ze leven - van zichzelf, anderen, de natuur en de wereld - te openen en te vernieuwen. Dit leerproces vraagt tijd, soms wel een generatie lang, omdat de beelden waar mensen bij leven moeilijk te veranderen zijn. Onderliggende motivatie in deze transitie is niet alleen het eigenbelang van het klassieke sturingsmechanisme, maar ook het oog leren hebben voor het belang van de ander.¹¹

9 Moltmann, J. (2015). *The Living God and the Fullness of Life*. Geneva, Switzerland: World Council of Churches, p. 177.

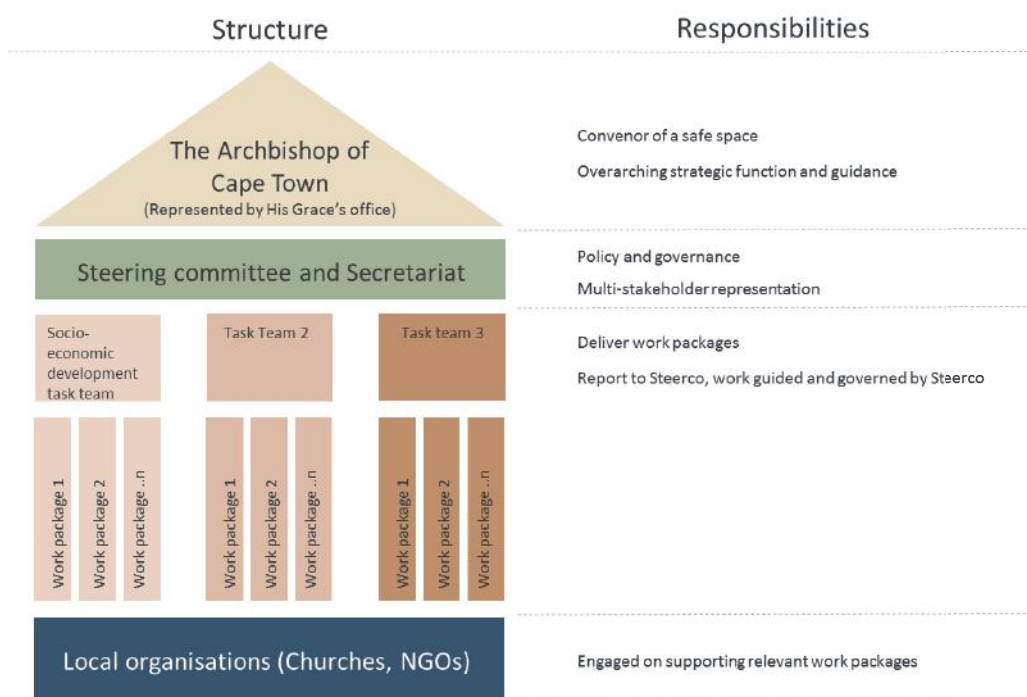
10 Eagleton, T. (2015). *Hope without Optimism*. Charlottesville: University of Virginia Press, p. xi.

11 Sacks, J. (1997). *The Politics of Hope*. London, United Kingdom: Jonathan Cape.

Het gevaar is dat een perspectief van hoop blijft bij goede intenties, maar dat er verder weinig in beweging wordt gezet. Hoop is immers kwetsbaar te midden van puur eigenbelang, polarisatie, macht, angst en doodlopende wegen. Om de kwetsbaarheid van hoop te ondervangen geeft Sacks aan dat de transitie ondersteund dient te worden door twee instituties, namelijk een convenant en een publieke sabbat. In een convenant beloven direct betrokkenen, met dikwijls conflicterende belangen, om samen, en ieder op eigen wijze, verantwoordelijk te gaan leren dragen voor een gedeelde toekomst. Gaandeweg blijken ze in staat om de principes van deze gedeelde toekomst te formuleren. De publieke sabbat is het reguliere instituut in de transitie. De betrokken partijen komen op gezette tijden samen, waar ze dan bouwen aan vertrouwen door in elkaars schoenen te gaan verstaan, waar ze resetten dat wat onvruchtbaar is, waar ze diepgaand reflecteren en waar ze het perspectief vieren waarnaar te toe op weg. Tijdens zo'n publiek moment staat veel meer het gesprek centraal dan het debat. Vanuit dit moment worden er samen concrete stappen vooruit gezet.

Het moedige gesprek

Een operationalisatie van bovenstaand perspectief op hoop kan gevonden worden in de zogenoemde *Courageous Conversation*, of het moedige gesprek, in de mijnbouw in Zuid-Afrika. Deze gesprekken zijn geïnitieerd door Thabo Makgobo, de opvolger van aartsbisschop Desmond Tutu. In een *Safe Space Dialogue* (SSD) voeren partijen in de keten van de mijnbouw transformatieve gesprekken om met elkaar, en stap voor stap, de uitdagingen in de mijnbouw aan te gaan en een toekomst voor een ieder vorm te geven. Omdat de SSD kwetsbare gesprekken zijn is er een innovatieve structuur ontwikkeld om de gesprekken te beschermen en te stimuleren, zie onderstaand diagram.

In deze structuur is het een neutrale persoon met gezag voor alle partijen, hier de aartsbisschop, die de betrokken partijen bij elkaar brengt en de neutraliteit van het proces bewaakt, zodat er niet één agenda of partij dominant kan worden. De stuurgroep bestaat uit invloedrijke personen uit de diverse partijen, die samen het proces sturen en bewaken. Werkgroepen op uiteenlopende onderwerpen kunnen opgezet worden om de dialoog te verdiepen. Met behulp van deze structuur wordt de kwetsbaarheid van de Safe Space Dialogue ondervangen en de kwaliteit ervan zo hoog mogelijk gehouden.

Een dergelijke vormgeving als de Safe Space Dialogue kan de vereiste dialoog in de landbouwtransitie, zoals we bij Termeer in sectie 2 zagen, inspireren.

4. De Regio Foodvalley

Aan de Ronde Tafel richten we ons naast het nationale niveau (sectie 1 van deze paper) op de concrete situatie in de Foodvalley.¹² De keuze voor deze regio is tweeledig. In de eerste plaats herkent de regio zich in de problematiek die de minister in haar visienota schets. Er is druk op de inkomens van boeren. Wel is het zo dat er relatief wat minder vreemd vermogen in bedrijven lijkt te zitten vanwege terughoudendheid om leningen aan te gaan. Daarnaast wordt er ook privé gefinancierd, buiten banken om. Er is druk op de omgeving, bijvoorbeeld in het fijnstof van het pluimvee en de ammoniak uit de diverse stallen. Er is druk op de sociale verhoudingen. De regio kent de aanwezigheid van stad en platteland, boeren en mondiale spelers in de primaire sector, toeleveranciers en de verwerkende industrie en toonaangevende onderwijs- en onderzoeksinstituten. Een ambtenaar van de gemeente Ede geeft aan dat de kloof boer-burger wellicht wat minder groot is in de Vallei dan gemiddeld in Nederland. Bijzonder is wel, volgens dezelfde ambtenaar, dat vergeleken met Brabant er geen grote kloof is tussen overheden en boeren.

In de tweede plaats is het gebied van de Regio Foodvalley één van de Regio Deals van minister Schouten om initiatieven richting een circulaire landbouw te versnellen. Er zijn er al diverse hoopvolle initiatieven gaande in de regio, zoals het Manifest van Salentein. Daarbij heeft de gemeente Ede, een centrale gemeente in het gebied van de Regio Foodvalley, aangegeven te willen verkennen of het zinvol is om de huidige praktijk in de regio met bovenstaand perspectief van hoop aan te vullen.

Deze laatste sectie van dit paper zoomt in op de primaire en secundaire agrofoodbedrijven in het gebied van de Regio Foodvalley en de gemeente Ede om de regio beter te kunnen duiden. We maken hierbij gebruik van het onderzoeksrapport Benchmark Agrofood: De positie van regio Foodvalley in Nederland (2015) van onderzoeksbureau Alterra van Wageningen University en Research.

¹² In het voorstel In Hope We Trust voor de Nationale Wetenschapsagenda heeft de Vrije Universiteit met een breed consortium meerdere regionale case studies geformuleerd, die van elkaar kunnen leren.

4.1 Primaire agrofoodbedrijven

Om de positie van het gebied van Regio Foodvalley en gemeente Ede te kunnen duiden maakt het rapport een vergelijking met de deelgebieden Oost-Brabant, Rotterdam Foodcluster en Amsterdam-Zaanstreek. Uit eerder onderzoek van Alterra is gebleken dat dit gebieden zijn waar veel agrofoodbedrijvigheid is. Onderstaande tabel uit het onderzoek geeft het aantal primaire agrofoodbedrijven, arbeidsplaatsen en toegevoegde waarde (TGW), omzet verminderd met het verbruik van input, van de primaire productie per deelgebied.

Aantal primaire agrofoodbedrijven, arbeidsplaatsen en toegevoegde waarde per deelgebied (2013).

	Aantal bedrijven	Arbeidsplaatsen	Bruto TGW (x € miljoen)	% van NL totaal
Gemeente Ede	797	1.003	28	0.7%
In het gebied Regio Foodvalley	1.888	2.532	76	2.0%
Oost-Brabant	1.943	3.735	204	5.4%
Rotterdam Foodcluster	519	2.162	190	5.0%
Zaanstreek	164	184	5	0.1%
Nederland	56.979	89.993	3803	100%

Een vergelijking van de productierichtingen per deelgebied laat grote verschillen zien. In het gebied van de Regio Foodvalley heeft nagenoeg alleen veehouderij (> 98% van de TGW). De betekenis van akker- en tuinbouw is marginaal. Aangezien voor in het gebied van de Regio Foodvalley vooral de veehouderijsector van economisch belang is, kan het belangrijk zijn om hier nog verder op in te zoomen. Binnen de veehouderij is een onderscheid te maken naar grondgebonden en intensieve veehouderij. De grondgebonden veehouderij betreft vooral melkveehouderij (en in mindere mate het houden van schapen en geiten), terwijl de intensieve veehouderij betrekking heeft op de hokdierhouderij van vooral varkens, kippen en vleeskalveren. Uit onderstaande tabel blijkt dat in het gebied van de Regio Foodvalley de intensieve veehouderij het hoogste aandeel van de toegevoegde waarde van de veehouderij te realiseren in relatie tot de andere deelgebieden.

Toegevoegde waarde veehouderij uitgesplitst naar intensieve en grondgebonden veehouderij (2013).

	TGW veehouderij veehouderij	Aandeel intensieve veehouderij	Aandeel grondgebonden veehouderij
Gemeente Ede	27	56%	44%
Regio Foodvalley	75	55%	45%
Oost-Brabant	129	69%	31%
Rotterdam Food Cluster	1	0%	100%
Zaanstreek	4	1%	99%
Nederland	2258	30%	70%

In Oost-Brabant is het aandeel intensieve veehouderij nog iets hoger (69%). Landelijk is 30% van de TGW afkomstig van intensieve veehouderij. Het onderstreept dat zowel Oost-Brabant als regio Foodvalley concentratiegebieden zijn voor intensieve veehouderij. De volgende tabel geeft een overzicht van de bijdrage van afzonderlijke veehouderij-takken.

Toegevoegde waarde per veehouderijsector (2013).

	Gemeente Ede		Gebied van de Regio Foodvalley		Oost-Brabant	
	TGW (€ milj.)	Aandeel landelijk	TGW (€ milj.)	Aandeel landelijk	TGW (€ milj.)	Aandeel landelijk
Pluimveehouderij	8.1	3%	22.2	9%	22.1	9%
Varkenshouderij	4.8	1%	13.2	3%	64.8	16%
Vleeskalverhouderij	4.6	12%	10.2	27%	2.1	6%
Melkveehouderij	4.1	0%	17.8	1%	35.8	2%
Ov. veehouderij	5.6	4%	11.5	8%	4.3	3%
Totaal veehouderij	27.2	1%	75.0	3%	129.1	6%

Pluimveehouderij – hoofdzakelijk legkippen – blijkt voor in het gebied van de Regio Foodvalley op basis van het aandeel van de TGW de belangrijkste sector, gevolgd door respectievelijk melkvee-, varkens- en vleeskalverhouderij. Gerelateerd aan de landelijk productie (per sector) blijkt in het gebied van de regio Foodvalley een aandeel te hebben van 27% van de totale kalfsvleesproductie in Nederland. De gemeente Ede heeft hierin een aandeel van 12%. in het gebied van de Regio Foodvalley heeft een aandeel van 9% van de TGW van de kippensector (vlees + eieren) in Nederland. Kijken we uitsluitend naar de legkippenhouderij, dan levert in het gebied van de Regio Foodvalley 18% van de landelijke productie aan eieren. Voor in het gebied van de Regio Foodvalley valt verder op dat de categorie overige veehouderij relatief groot is. Het betreft bedrijven die verschillende takken van veehouderij combineren; deze gemengde bedrijven zijn typerend voor de agrarische productie in het gebied van de Regio Foodvalley.

Uit een analyse van de gemiddelde omvang van de veehouderijbedrijven komt naar voren dat in het gebied van de Regio Foodvalley relatief veel kleine bedrijven heeft. Zowel de gemiddelde TGW per bedrijf als het gemiddelde bedrijfsareaal ligt in het gebied van de Regio Foodvalley ruim onder het landelijk gemiddelde. Zo heeft een veehouderijbedrijf in het gebied van de Regio Foodvalley gemiddeld 12 ha grond en in Oost-Brabant 17ha. Analyse van de ontwikkeling van de veehouderij toont verder aan dat de schaalvergroting van de grondgebonden landbouw zowel in in het gebied van de Regio Foodvalley als in Oost-Brabant achterblijft bij de landelijke trend. Voor intensieve veehouderij ligt de mate van schaalvergroting in het gebied van de Regio Foodvalley iets onder het landelijk gemiddelde, terwijl Oost-Brabant op dit vlak boven de landelijke trend ligt.

Kijken we in onderstaande tabel naar de ontwikkeling van het aantal bedrijven en arbeidsplaatsen tussen 2000 en 2013 dan laat in het gebied van de Regio Foodvalley een afname zien die maar weinig verschilt van het landelijke beeld. De relatieve afname ligt in de gemeente Ede iets boven dat van de regio.

Ontwikkeling aantal primaire agrofoodbedrijven en arbeidsplaatsen (2000-2013)

	Gemeente Ede	Regio Foodvalley	Oost-Brabant	Rotterdam Food Cluster	Zaanstreek	Nederland
Aantal bedrijven						
2013	797	1.888	1.943	519	164	56.979
2000	1.099	2.551	2.741	1.218	190	77.025
% verschil	-27%	-26%	-29%	-57%	-14%	-26%
Arbeidsplaatsen						
2013	1.003	2.532	3.735	2.162	184	89.993
2000	1.867	3.940	5.157	5.586	235	148.513
% verschil	-46%	-36%	-28%	-61%	-22%	-39%

4.2 Secundaire agrofoodbedrijven

De totale TGW van de secundaire agrofood bedrijven – de ketenbedrijven van toelevering, verwerking, diensten en handel – bedroeg in 2014 € 57 miljard, dit is een factor 15 hoger dan de totale TGW van de primaire bedrijven in de sector. Onderstaande tabel geeft per deelgebied de TGW van de secundaire agrofoodbedrijven. In de tabel is de keten in beeld gebracht met en zonder detailhandel. De reden daarvoor is dat 'de afstand' van de detailhandel tot de primaire productie in de keten vrij groot is.

Toegevoegde waarde agrofoodketen met en zonder detailhandel (2014).

	Keten incl. detailhandel		Keten excl. detailhandel	
	TGW (x € miljard)	% van NL totaal	TGW (x € miljard)	% van NL totaal
Gemeente Ede	0.5	0.9%	0.4	1.1%
Regio Foodvalley	2.0	3.4%	1.6	4.1%
Oost-Brabant	2.1	3.7%	1.8	4.6%
Rotterdam Foodcluster	3.3	5.7%	2.4	6.2%
Zaanstreek	3.2	5.6%	1.6	4.3%
Nederland	56.9	100%	38.4	100%

Zaanstreek en Rotterdam Foodcluster realiseren de hoogste TGW. De TGW van de ketenbedrijven in het gebied van de Regio Foodvalley is ongeveer gelijk aan die van Oost-Brabant. Opvallend is dat met uitzondering van Zaanstreek het relatieve aandeel agrofoodbedrijvigheid toeneemt als de bijdrage van detailhandel niet wordt meegenomen. Als we de totale waardeketen beschouwen, heeft Zaanstreek een opvallend hoog aandeel detailhandel, terwijl het aandeel van de detailhandel in de andere deelgebieden onder het landelijk gemiddelde ligt.

In het onderzoek blijkt voor in het gebied van de Regio Foodvalley, met uitzondering van detailhandel, het percentage banen per ketensegment boven het landelijk gemiddelde te liggen. Dit onderstreept het belang van de agrofoodsector voor de regio. In het gebied van de Regio Foodvalley hebben 17.000-29.000 arbeidsplaatsen een relatie met agrofood. Op een totale werkgelegenheid van 166.000 banen betekent dit een aandeel van 10-17%. Als het aantal banen van detailhandel buiten beschouwing wordt gelaten, ligt het aandeel agrofood-gerelateerde banen in het gebied van de Regio Foodvalley exact tweemaal boven het landelijk gemiddelde.

